

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК НЕ Е АВТОР НА «РАЗКАЗА ЗА ЗОГРАФСКИТЕ МЪЧЕНИЦИ»

В историята на нашата стара литература има още подробности да се изясняват, някои предишни установки да се подхвърлят на преценка, чувствава се голяма нужда от издирване и публикуване на нови материали за отделни писатели или периоди. Но когато се пристъпва към преценка на предишни схващания, нужно е аргументацията да е по-цялостна и по-убедителна, за да не се внасят ненужни или преждевременни смущения в хода на нашата литературна история, която има да решава толкова важни задачи, да изяснява по-пълно съдържанието, проблематиката и значението на старата българска литература.

На тези мисли ме наведе статията на др. Константин Мечев „Безименен ли е старобългарският Разказ за зографските мъченици“ (сп. „Литературна мисъл“, XII, 1968, кн. 3, стр. 106—113). Целта на автора е да докаже, че разказът е написан от видния старобългарски писател Григорий Цамблак, ученик и последовател на патриарх Евтимий. До този смел извод той стига въз основа на няколко стило-езикови и историко-литературни паралели между Разказа и творби на Григорий Цамблак. Ще цитирам само онези пасажки от статията, които най-ярко показват съжденията на др. Мечев. Отначало той не е съвсем категоричен, изказва се някак условно: „Смятам, че при тези наблюдения може да се заключи: Разказът за зографските мъченици дава сериозни основания за стило-литературно естество, за да бъде нареден между творенията на Григорий Цамблак, ако ли не и да е първото негово литературно произведение“ (стр. 110). Обаче първоначалната условност по-нататък става факт безспорен: „Този Разказ, първото известно засега произведение на Григорий Цамблак, очертава доста добре неговата физиономия на бъдещ голям писател, който, ръководен по същество от същите идеи, изхождайки (!) от които е написал Разказа, но много по-богато организиран, художествено и фактически за-

щитени, написва след около двадесет години едно от най-ярките произведения на старобългарската литература — Похвалното слово за учителя си патриарх Евтимий. Така че, ако занаят Разказът за зографските мъченици се поставя в началото на Цамблаковото литературно творчество — което според фактите е редно — то неговото развитие като забележителен творец в нашата средновековна литература се очертава по-пълно и определено преди всичко в своя идейно-художествен генезис“ (стр. 113).

Ще кажа направо — статията е съвсем неубедителна в така поставената теза, стои в противоречие с ред обществено-исторически и литературно-исторически обстоятелства. Нямам намерение да се спирам подробно нито върху самия Разказ и епохата, която обуславя появата му, нито върху статията на др. Мечев. Макар и набързо, желая само да изнеса някои факти и съображения, потвърждаващи предишната теза — че Разказът е литературно произведение, написано наскоро след събитието, за което става дума в него — разрушаването на българския манастир Зограф в Света гора и избиването на българските монаси, които се борели срещу възприетата от византийския император Михаил Палеолог уния през 1274 г.

1. Разказът за зографските мъченици няма нищо общо с Григорий Цамблак, голям писател-художник, откъм стил, език, образност и мисловност. Разликата е много голяма.

2. Разказът е написан със съвсем определена задача — да се възпоменава редовно паметта на избитите зографски монаси. Поради това той носи наслов: Въ тъжде день памѣть преподобныхъ отецъ нашихъ. . .“ Той ще да е бил поместен в някой ръкописен пролог, дошел по препис от XVI в., по който познаваме единствения днес негов препис в тази му редакция. По повод на същото латинско нападение върху Света гора монашеското братство на Ватопедския манастир чествува под 4 януари паметта на убитите от латините монаси на манастира —

игумена Евтимий и 12 монаха. Евтимий бил удавен, а монасите — обесени (вж. Афонският патерик, част I. Москва 1897, стр. 25). Разбира се, чествуването е свързано със съответен богослужебен текст, какъвто наскоро и българските монаси са написали, вариант на който е разглежданият тук „Разказ за зографските мъченици“, който е само четиво, предназначено за Пролога — кратко проложно житие. Но нещо повече — за това важно събитие в живота на Зографския манастир има рисунка върху външната стена на манастира, която сочи дата 10 октомври 1284 г. (по Григорианския календар 1283 г.). За зографските мъченици се говори в посланието на атонския прот до руския велик княз Василий Василиевич, писано около 1445 г.

3. Макар и запазен по препис от XVI в., правописът на Разказа свидетелства за ръкопис преди реформата на патриарх Евтимий, от която Григорий Цамблак е бил повлиян и която той провеждал.

4. Разказът е кратък, като подходжа за текст, предназначен за Пролога, докато Григорий Цамблак е твърде разточителен в реч и в изложение.

5. Въобще няма място за съмнение, че авторът на Разказа има предвид латинци, а не турци. Тях той няколко пъти споменава: жестоцишиѣ и свѣрѣпыѣ латини, бѣхъ въздвиженіе латиномъ въ Италия и Рима, слѣжущимъ латиномъ. За турци изобщо дума не става. Ако Цамблак тях имаше предвид, едва ли би се въздържал да ги назове направо с името им, както прави напр. в Похвалното слово за Евтимий (воевода, тоурчинъ же онъ).

6. Погрешни са съжденията относно изрза „азыкъ находѣщихъ“: „Колкото до мнението на Йордан Иванов, възприето и от някои други учени, че под азыкъ находѣщихъ не могат да се разбират турците, то губи от своите основания, защото в Разказа се правят подчертани разграничения (подчерт. Б. А.) между варварските народи (нехристияни) и латините, нападали Зограф. „Варвари“ в Разказа са наречени тия, които нападнали сръбския Хилендарски манастир (подчертаното — Б. А.) — от изложението е очевидно, че се касае за нападатели — нехристияни. А варвари нарича турците Цамблак в Похвалното слово за патриарх Евтимий. . .“ (стр. 112). Най-напред следва да каже, че тук съвсем не става дума за сръбския Хилендарски манастир, а за Лаврата на Сава Освящени край Ерусалим, дело през 796 г. от сарацините са били убити монасите Йоан, Сергей, Патрикий и други, чиято памет, както изрично е посочено и в Разказа, се чествува на 20 март. Мечев не е схванал правилно за кого се отнасят думите: „иже и прѣжде варвари възвиже на преподобныѣ ѿца, иже въ Лавръ стго Савы и избыша ихъ, иже и памать сътворѣтъ въ цркви въ к 20 марта.

За тези варвари е дума в пассажа, както и за варварите, известни под името глазати, които са избili мъченици на християнската вяра в Синай и Раифа, чиято памет се чествува под 14 януари. Имайки предвид едините и другите насилници, неизвестният автор основателно казва, че те са действували много отдавна, прѣжде, както е у него. След припомнянето на тези два характерни случая на колективно мъченичество в историята на християнската църква авторът веднага заговорва за подвига на зографските мъченици, смело свързва техния подвиг с подвига на посочените вече мъченици-християни: Сице и на сѣа приведе бестоудни и соурови азыкъ фрѣггы.

По повод на последния израз др. Мечев прави такъв извод: „Доколко наистина в Разказа се правят разграничения между варварите (имат се предвид народи, които не са в християнско вероизповедание) и християните (макар и католици), идва да уточни изразът, че Зографският манастир бил нападнат от безсрамия и жесток народ франки — бестоудни и соурови азыкъ фрѣггы. Така че за автора на разказа едно са варварите-иноверци, друго са франките“ (стр. 112). Ще кажа само това — думата варвари не е характерна единствено за Разказа и за Григорий Цамблак, а се среща извънредно често в старобългарски ръкописи преди и след Григорий Цамблак. Пряко идваща от гръцки език, тази дума се среща например още в заглавието на широко разпространената във византийската и в нашата стара литература „Повестъ о чудесе, егда прѣси варвари царствующи град облагоша бранью“. Такова е заглавието и в гръцкия текст.

7. Неизвестният автор на Разказа е много конкретен и точен в подробностите, които изнася. Той говори не само за император Михаил Палеолог, когото дори подиграва, като го нарича Матеолог (Суетнослов, Пустослов), за договора му с римската църква, сключен в Лион през 1274 г., за похода на латините във Византийската империя и поспециално в Света гора, жестоко то им отношение към непокорните поданици на империята и особено на светогорските монаси, нахлуване на латините в Зографския манастир, твърдото поведение на зографските монаси, начело с техния игумен, за епископа Партевий, който се хвърлил от кулата и починал 30 дни по-късно, на 8 ноември. Подробни са сведенията му и за самия манастир — Кулата била изградена по време на цар Иван Асен II, в църквата имало и изгорели много книги (вероятно 193), църковни съдове, златни епитрахили, много ценни завеси и друго църковно имущество, подарено от „благочестивите и приснопамятни“ царе Симеон, Петър и Иван Асен II. Изброени са по име всички 26 мъченици, от които 22 са монаси, а 4 светски лица.

Всички тези подробности говорят за човек, който добре е познавал разказваната случка, познавал е лица и обстановка, преживял е ужасите на латинското нападение.

8. Тонът, езикът, фразата на Разказа подсказват, че неговият автор е свидетел или близък съвременник на събитието. Оттук и топлотата на обръщението към загиналите братя, грижата за тяхната памет, мисълта да прослави подвига им, да ги посочи за пример на своите сънародници, тъй като в ови исторически момент наистина се е разгоряла остра борба в България и Византия срещу обвената уния.

9. Някои изрази недвусмислено говорят, че авторът на Разказа изхожда из средата на Зографското монашеско братство: и едино-обитѣльных и кѣсно добродѣтельныхъ своихъ братиѣ; вась землѣ не потантъ, сирѣчь ми, живѣщи на ней, оуповаемъ же ѣко небо пріать вы; помолитесь ѡубо, ꙗко преподобныи наши отци; молитесь ѡубо еже съхранитесь стадоу семоу малому ꙗко влѣкъ гоубѣщихъ е; колми паче достоаше, иже нѣтъ благочѣстивимъ и благолюбѣвшихъ мнихомъ.

10. Извънредно важен е изразът, посочващ годината 1275 „лѣтоу же текѣшѣ тогда ꙗко създаніа мирѣ ѡупд [6784—5508-1275].

И към края: лѣтоу текѣщоу ѣкоже више рѣхомъ ꙗко създаніа мироу ѡупд.“ Тя определено сочи 1275 г. като година, през която е станала разправата със зографското монашество. От друга страна, тази година подсказва, че авторът на Разказа не е живял много време след разказаното събитие.

11. Възприемането на унията предизвикало силно възмущение срещу нея в източно-православните обществени среди — светски, църковни, монашески. Реакцията намерила добър израз в поаята на антипапски съчинения, получили голямо разпространение във Византия и в старите славянски литератури; появили се доста големи ръкописи, съдържащи само такива полемически съчинения.¹ В нашата стара литература освен познатия „Разказ за зографските мѣченици“, за който е дума, има още две съчинения, пряко свързани както със самото събитие, така и със самия Разказ. Това са: 1. Сказание (повест) за Света гора, от Стефан Светогорец (издадено в Иверския манастир през 1659 г., познато по доста преписи) и 2. Сказание (повест) за разоренето на Атон от латините, днес познато по много късен препис, едва от 1863 г. Второто съчинение аз обнародвах през 1964 г. в своята работа „Три исторически разкази“ (известия на Института за история, том XIV—XV, стр. 476—483). Тук именно изказвам следните мисли за взаимоотношенията между раз-

глежданите три съчинения: „В края на сказанието е посочена и годината — 1280, октомври 10. Откъде е взета тази дата и какво означава тя, точно не може да се определи. Обаче правдоподобно ще бъде, ако се приеме, че тя е свързана с временанписването на самото съчинение за Зограф. А това означава, че много наскоро след събитието у нас се е появило произведение, свързано с него. Какво отношение има това сказание към другите две съчинения, посветени на същата тема, а именно Разказа за зографските мѣченици и Повестта за Света гора, не може да се уточни“ (стр. 478).

Василий Барски, който посетил два пъти Света гора през XVIII век, като предава обстойно съдържанието на намерени от него там гръцки и български съчинения, свързани с борбата на светогорци и частно на зографи срещу унията, пише: „но и описаное гречески и болгарски обротоу... о чесом широкая естъ повесть болгарски и гречески, о ней же последи“; „о нѣже подобает зде простерти малую повесть, юже обротоу тамо в Святой горе списаннѣу и греческим и болгарскимъ языкомъ“; „сию повесть азъ обротохъ в библиотечѣ Иверской, в книзе старой рукописной... тую же самую повесть видехъ и в монастыре Зографскомъ диалектомъ болгарскимъ еше пространнее описаную“¹.

Няколкото словни и фразеологични прилики или съпадежи от Разказа и от съчинения на Григорий Цамблак, приведени в статията на др. Мечев, нямат особена доказателствено, тъй като те се срещат не рядко в стари славянски ръкописни съчинения, преводи и оригинали.

Всички изнесени дотук факти и съображения ми дават достатъчно основание да се придържаю о старото, досегашното схващане за временанписването на „Разказа за зографските мѣченици“, да считам, че той е написан под прякото или близкото въздействие на разказаното събитие, че неговият автор е очевидец или близък съвременник на съкрушителния католишки удар върху Зографския манастир. Нашата литература от това време, особено от втората половина на XIII в. е толкова слабо позната, че никак не е целесъобразно да я лишаваме от едно нейно произведение, здраво свързано с тревожни въпроси на българския духовен и политически живот. Напротив, твърдото, без всякакво съмнение поставяне на този Разказ в състава на българската литература през посоченото време издига нейната роля в нашето културно и историческо развитие. А що се отнася до Григорий Цамблак, той е толкова голям художник, мислител, дипломат и обществен деец, че изобщо няма нужда допълнително да му се приписват недоказани все още заслуги.

¹ А. Попов, Историко-литературный обзор древнерусскихъ полемическихъ сочинений противъ латинянъ (XI—XV в.). Москва 1875.

¹ Боню Ст. Ангелов В. Барский. Путешествие и святымъ местамъ в Европе, Азии и Африке. Част II, С. Петербург, 1819, стр. 297-337, 340.